ՀՏԴ 008(479.243) Պատմություն

Հայկ Հակոբյան
ՀՀ ԳԱԱ Հ նագիտության և ազգագրության ինստիտուտի
ու Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանի
ավագ գիտաշխատող, պատմական գիտությունների թեկնածու
hayk.hakobyan.88@mail.ru,

ԽՈՐԱՆԱՇԱՏԻ ՎԱՆՔՆ ՈՐՊԵՍ ԱՐՑԱԽԻ ԿՐՈՆԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՈՒ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԿՅԱՆՔԻ ԵՍ ՄԻ ՎԱՌ ՎԿԱ (ՁԵՌԱԳՐԵՐԻ ՈՒ ՆՈՐԱՀԱՅՏ ՎԻՄԱԳՐԵՐԻ ՀԻՄԱՆ ՎՐԱ)

Խորանաշատը հանդիսանում է միջնադարյան Հայաստանի Արցախ աշխարհի ամենանշանավոր կրթական, գիտամշակութային ու աստվածաբանական կենտրոններից մեկը: Հիմնել է Վանական Վարդապետը 1220-ական թթ-ի սկզբին և ինքն էլ վարել է վարդապետարանի ուսուցչապետությունը մինչև իր մահը (1251 թ): Խորանաշատի վարդապետարանում շրջանավարտները ստացել են վարդապետական աստիճան և ուսանել 7-8 տարի: Այստեղ ուսանել են Կիրակոս Գանձակեցին, Վարդան Արևելցին, Գրիգոր Ակներցին, Ստեփանոս Աղթամարցին, Առաքելը, Արտազ գավառի թեմակալ, դավանաբանական հարցերում մեծ հեղինակություն վայելող Հովսեփ վարդապետը, Խաչենի քաղաքական կյանքում ակնառու գործիչ Մարկոս վարդապետը, ականավոր փիլիսոփա Սոսթենեսը, Հայսմավուրքային ժողովածուների խմբագիր՝ Ներքին Խաչենի արքեպիսկոպոս Իսրայելը, Գրիգոր Աղթամարցին և ուրիշներ: Այս հոդվածում փորձ է արվում նորահայտ վիմագրերի ու ձեռագիր նյութի համադրմամբ լուսաբանել Խորանաշատի պատմության նոր, դեռևս չբացահայտված էջերը, որը հատկապես կարևոր է աղրբեջանական բանակի կողմից վանքի պարբերաբար հրետակոծման և տեղի վիմագրերի ուսումնասիրության հնարավորության գրեթե բացակայության պայմաններում:

Айк Акопян,
Институт археологии и этнографи РА,
старший научный сотрудник в Матенадаране имени Месропа
Маштоца, кандидат исторических наук
hayk.hakobyan.88@mail.ru

ХОРАНАШАТСКИЙ МОНАСТЫРЬКАК ЕЩЕ ОДНО ПОДТВЕРЖДЕНИЕ АРЦАХСКОЙ РЕЛИГИОЗНО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ И КУЛЬТУРНОЙ ЖИЗНИ (ОСНОВАННЫЕ НА НОВЫХ РУКОПИСЯХ И ЛИТОГРАФИИ)

Хоранашат является одним из наиболее значимых образовательных, научных, культурных и теологических центров провинции Арцах средневековой Армении. Храм был основан архимандритом Ванаканом в начале 1220 года, который также являлся заведующим этой монастырской школы вплоть до своей смерти (1251). В Хоранашате выпускники получали степень архимандрита (ученого) и обучались 7-8 лет. Здесь учились Киракос Гандзакеци, Вардан Аревелци, Григор Акнерци, Степанос Ахтамареци, Аракел, прелат провинции Артаз и имеющих в богословских вопросах большой авторитет, архимандрит Овсеп, имеюший большой весь в политической жизни Хачена - архимандрит Маркос, видный философ Состенес, составитель и редактор "Жития Святых", епископ Внутреннего Хачена - Исраел, Григор Ахтамареци и другие. В этом докладе будет сделана попытка на основе нововыявленного эпиграфического материала и манускриптов выявить до селе неизвестные страницы истории Хоранашата, что особенно важно в связи систематической бомбардировкой монастыря армией Азербайджана, при почти полнейшем отсутствии изучения эпигафики храма.

Hayk Hakobyan
Candidate of Historical Sciences,
Senior Researcher of the Archeological and Ethnographical Institute AN RA and
Matenadaran-Institute of Ancient Manuscripts after Mesrop Mashtots.
hayk.hakobyan.88@mail.ru

KHORANASHAT MONASTERY AS BRIGHT WITNESS OF ARTSAKH'S RELIGIOUS-POLITICAL AND CULTURAL LIFE (ON THE BASIS OF NEWLY DISCOVERED MANUSCRIPTS AND LAPIDARY INSCRIPTIONS)

Khoranashat is one of the most significant educational ,scientific ,cultural and theological centers of Medieval Armenian Artsakh province. It was founded by Vanakan Vardapet in the early 1220 ,who also headed the professorship of this high school until his death (1251) .In the high school of Khoranashat graduates received degree of a scholar after and 7-8 years of study . Kirakos Gandzaketsi,Vardan Areveltsi,Grigor Aknertsi,Stephanos Akhtamartsi,Arakel ,the prelate of the Artaz province and the most authoritative archimandrite Hovsep, archimandrite Markos, an outstanding figure in the political life of Khachen, prominent philosopher Sostenese, Israel-an aditor of synaxarian collections and also archbishop of Nerkin Khachen ,Grigor Akhtamartsi and others studied here.This report is aimed at elucidating new and unknown pages of Khoranashat's history combinating new lapidary inscriptions and manuscripts' material , which is especially important in the absence of the opportunity to study the lapidary inscriptions and the sistematic bombing of the monastery by the army of Azerbaijan.

13-րդ դարում միջնադարյան Արցախում քաղաքական, հոգևոր ու մշակութային կյանքի զարգացումը նշանավորվեց բազմաթիվ վանքերի ու եկեղեցիների կառուցմամբ, մասնավորապես՝ Հավոցտուկը կամ Հավապտուկը (1163թ.), Խաղավանքը (1204թ.), Խորանաշատը (1211-1222թթ.), Դաղիվանքը (1214թ.), Գանձասարի վանքը (1216-1238-1240թթ.), Գտչավանքը (1241թ.), Ծարա Սբ. Աստվածածինը (1301թ.) և այլն:

Մեր զեկույցի քննության առարկան է լինելու Խորանաշատի վանքը՝ իր պատմությամբ, վիմագրերով ու ձեռագրերով:

Խորանաշատի վանքը գտնվում է Փառիսոսի գավառում և հանդիսանում է այդ գավառի հռչակավոր վանքերց մեկը՝ հանդիսանալով նաև գրչության կենտրոն: Վանքի վարդապետարանի հիմնադիրն է համարվում Վանական վարդապետ Տավուշեցին, ով Մխիթար Գոշից ստանալով վարդապետական գավազան (1207 թ.), հայրենի Խորանաշատ է վերադառնում և 1220-ական թվականների սկզբին իշխան Վահրամ Գ Գագեցու հովանավորությամբ հիմնում համալսարանական բնույթ կրող իր վարդապետարանը՝ դառնալով այդ կրթարանի առաջին ռաբունապետը[1]: Վանական վարդապետը ծնվել է 1181 թվականին, Ուտիք նահանգի Տավուշ գյուղաքաղաքում: Ծննդավայրի անունով երբեմն կոչվել է նաև Տավուշեցի: Եղբոր՝ Պողոս քահանայի մոտ սկզբնական կրթություն ստանալուց հետո նա գալիս է Նոր Գետիկ՝ տեղի բարձրագույն դպրոցում ուսումը կատարելագործելու, աշակերտում Մխիթար Գոշին, որտեղ էլ 1201 թվականին նրա կողմից ձեռնադրվում է քահանա: Վանականը դառնում է Գոշի գաղափարակիցն ու օգնականը, նրա հետ մասնակցում Լոռեի (1204 թ.) և Անիի (1207 թ.) եկեղեցական ժողովներին: 1240 թվականին Խաչենի իշխան Հասան-Ջալալ Դոլայի հրավերով մասնակցում է Գանձասարի օծման արարողությանը: Վանական վարդապետ Տավուշեցին վախճանվում է 1251 թվականին և իր կտակի համաձայն թաղվում Խորանաշատի մոտ գտնվող աղքատների գերեզմանոցում[2]:

Խորանաշատի դպրոցը միջնադարյան Հայաստանի նշանավոր գիտական, մշակութային ու հոգևոր կենտրոններից էր, իսկ նրա ուսուցչապետը՝ ժամանակի հեղինակավոր աստվածաբաններից ու գիտնական վարդապետներից մեկը[3]: Վանականը Խորանաշատում կրթական գործին զուգահեռ վարում էր նաև գրչական ու քարոզչական բեղմնավոր աշխատանքեր: Նա իր սաներին ստույգ և ընտիր օրինակներից արտագրել էր տալիս ձեռագիր մատյաններ, որոնցով հարստացնում էր վանքի մատենադարանը: Այստեղ են գրվել և որպես դասագրքեր օգտագործվել են նաև Վանականի երկերը: Վարդապետարանի աշակերտների համար աշխարհիկ և հոգևոր առարկաների մասին իմացական շտեմարան էր նրա «Հարցմունք և պատասխանիքը» (Երուսաղեմ, ձեռ. 587, թերթ 8-83, ձեռ. 1288, թերթ 2-142), որը պարունակում է բոլոր այն գիտելիքները, որ պարտավոր էին իմանալ նրա սաները ուսման ընթացքում: Օգտվելով Անանիա Շիրակացուց՝ աշակերտներին աստղաբաշխական ու տոմարագիտական գիտելիքներ տալու նպատակով գրում է «Յաղագս տարեմտին» ճառը, որը նախատեսված է եղել Ամանորին եկեղեցիներում կարդալու համար[4]: Խորանաշատում են գրվել Վանական վարդապետի նաև մյուս երկերը՝ «Բացատրութիւն Աղօթից Ամբակումայ Մարգարէի» (Ճռաքաղ, 1859), «Մեկնութիւն Յոբայ», որը նախորդ մեկնիչներից (Հեսիքսոս, Ստեփանոս Սյունեցի, Դավիթ Քոբայրեցի) արված քաղագրություն է (Երուսաղեմ, ձեռ. 68, թերթ 252-378), «Համեմատութիւն Հնոյ և Նորոյ կտակարանաց» (Երուսաղեմ, ձեռ. 587, թերթ 1-3, ձեռ. 1273, թերթ 143-6), «Պատճառք վասն առաջաւորաց պահոց» (Երուսաղեմ, ձեռ. 173, թերթ 496-500), «Տեսութիւն շարականին Ուրախացիր պսակ կուսից» (Երուսաղեմ, ձեռ. 617, թերթ 151-6), «Գովեստ Հայոց ազգի» (Երուսաղեմ, ձեռ. 773, թերթ 163-5): Կիրակոս Գանձակեցու և Վարդան Արևելցու վկայությամբ Վանական վարդապետը հեղինակել է նաև մի պատմություն, որը կարևոր սկզբնաղբյուր է եղել մոնղոլների՝ Հայաստան կատարած արշավանքների վերաբերյալ[5]: Այս վերջին գործը, դժբախտաբար, մեզ չի հասել:

Վանականը ժամանակի դավանաբանական վեճերի ակտիվ մասնակիցներից էր: Հայտնի է նրա «Խրատ դաւանութեան» ճառը, որ գրվել է 13-րդ դարի կեսին սկիզբ առած հռոմեա-բյուզանդական դավանաբանական մի վեճի առիթով: Այն պահպանվել է Կիրակոս Գանձակեցու Պատմության մեջ (Կիրակոս Գանձակեցի, Գլ. Ծ): 1250 թվականին, երբ Վերին Խաչենի Ծար գավառում սկիզբ առած Դավիթ Ծարեցի Մոլորեցուցչի գլխավորած աղանդավորական շարժումն ընդգրկել էր «զամենայն գաւառս» Հայոց արևելից կողմանց և դարձել էր խիստ վտանգավոր, վրդովվել ու պայքարի էին ելել անվանի հոգևոր գործիչները՝ բանադրելով Դավիթ Ծարեցուն և նրա կողմնակիցներին, որոնց մեջ կային նաև հոգևորականներ ու ավատատեր ազնվականներ[6]: Վանական վարդապետը այս առիթով գրում է «Գիր սաստից և մեղադրանաց» թուղթը:

Վանականի դպրոցում, որտեղ սաներն ուսանել են 7-8 տարի, հոգևոր առարկաներից բացի դասավանդել են պատմություն, իմաստասիրություն, մատենագիտություն, երաժշտություն, քերականություն, ճարտասանություն, թվաբանություն, երկրաչափություն, աստղաբաշխություն, տրամաբանություն և այլ առարկաներ: Խորանաշատի վարդապետարանի կրթական համակարգում դրված էր քառյակ արվեստների ուսուցումը: Վանականի մոտ սովորելու էին գալիս տարբեր վայրերից: Նրա դպրոցում աճեցին Կիրակոս Գանձակեցին, Վարդան Արևելցին, Մաղաքիա կրոնավորը, Ստեփանոս Աղթամարցին, Գրիգոր Ակներցին, Մարկոսը, փիլիսոփա Սոսթենեսը, Առաքելը, Հովսեփ վարդապետը, Ներքին Խաչենի Իսրայել արքեպիսկոպոսը, Խաչենի Մարկոս վարդապետը՝ բոլորն էլ իրենց գործի լավագույն գիտակներ, որոնք վարդապետական աստիճան ստանալուց հետո իրենց վարդապետի գործը շարունակեցին տարբեր գրչության կենտրոններում:

---

[1] Այս մասին մանրամասն տե՛ս **Հ. Ոսկեան,** Յովհաննէս վանական եվ իւր դպրոցը, Վիեննա, 1922:
[2] **Ն. Պողարեան,** Հայ գրողներ, Ե-ԺԵ դար, Երուսաղէմ, 1971, էջ 290:
[3] **Հ. Ոսկեան,** Յովհաննէս վանական եվ իւր դպրոցը, էջ 20-36:
[4] **Լ. Խաչիկյան**, «Յաղագս տարեմտին ի Վանական վարդապետէ ասացեալ», «Բանբեր Մատենադարանի», թիվ 1, 1941, էջ 156-169:
[5] Նույն տեղում, էջ 151:
[6] **Կիրակոս Գանձակեցի**, էջ 326-328:

Գրչության արվեստը ծաղկում էր Խորանաշատի վանքում ու կապվում Վանականի անձի հետ: Մեծ էր դպրոցի և նրա ղաբունապետի հեղինակությունը: Գրիչներն իրենց օրինակած ձեռագրերի հիշատակարաններում հաճախ գրչության վայրը ճանաչում ու նշում էին նրա անունով՝ «ի վանս վարդապետի Վանականի»: Ուսուցչի մասին հատկապես հիացմունքով են խոսել նրա աշակերտները: Կիրակոս Գանձակեցին վկայում է, որ դպրոցը, ի դեմս ուսուցչապետի, ձեռք էր բերել մեծ անուն և համբավ, որտեղ կրթություն ստանալու էին գալիս տարբեր վայրերից. «Բազումք դեգերէին առ նա ուսման աղագաւ ոչ միայն վարդապետական բանի, այլ ամենայն կեանք նորա և շարժումն անգիր օրէնք էին տեսողացն»[1]: Վարդան Արևելցին նրան անվանում է «համբաւատենչ և արդիւնական, փառաւորեալ հայրն մեր»[2]: Գրիգոր Ակներցին՝ «Ի դառն ժամանակիս փայլէր իբրեւ զարեգակն Սուրբ Հոգի վարդապետն մեր Վանական յերկիրն արեւելից, յերկրորդ արեւելք անուանեալ»[3]:

Վանականը, դպրոցում ձեռագրեր ընդօրինակելուց բացի, մեծ տեղ էր հատկացնում նաև խմբագրական աշխատանքներին: Այդ աշխատանքներում հատկապես հմուտ էին Իսրայելը և Կիրակոս Գանձակեցին, որոնք ուսուցչի հանձնարարությամբ խմբագրում էին Հայսմավուրքային ժողովածուներ: Ստեփանոս Աղթամարցին 1223 թվականին «ի վանքս Խորանաշատու՝ ի գաւառիս Գարդմանայ առ ոտս ուղիղաճեմ և աստուածարդիւնական վարդապետիս Վանականի» ընդօրինակում է մի Ժողովածու, որի հիշատակարանում նախ հիշում է ղաբունապետ Վանական վարդապետին, որ «փայլէ ի ժամանակիս որպէս զաստղ առաւաւտու», ապա հորը՝ տեր Սարգսին, հորեղբորը՝ տեր Հովհաննեսին, և եղբորը՝ Իգնատիոս քահանային[4]: Գրիչը անմեղադրություն է խնդրում, որովհետև «ի ձմեռնային յաւուրս գրեցաւ, այլ աղաչեմ չլինել մեղադիր թիւրութեան, զի զհոլովն ճրագով գրեցի»:

Սրանից մեկ տարի հետո՝ 1224 թվականին, Ջաջուռ Խաղբակյանի դստեր և Կուկ Սևադյաց իշխանի կնոջ՝ Վանենու պատվերով գրվում ու նկարազարդվում է մագաղաթյա երկաթագիր մի Ավետարան, որը վանքի անունով կոչվում է «Խորանաշատի Ավետարան»[5]: Հայտնի չեն ձեռագրի գրիչն ու ծաղկողը: Ձեռագիրն ունի չորս ավետարանիչների պատկերներ, ութ խորաններ, կիսախորաններ, զանազան լուսանցազարդեր, որ պարզ ու ներդաշնակ ծաղկազարդել է տաղանդավոր, բայց մասնագիտական հմտություն չունեցող նկարիչը[6]: Ծաղկողն օգտագործել է ոսկի և բազմազան գույներ: Ձեռագրի հետագա ճակատագրի մասին հաղորդումները նրա գերեվարումների և փրկագնումների մասին են: Ըստ Կիրակոս Գանձակեցու՝ Վանական վարդապետը, 1229 թվականին Ջալալեդդինի արշավանքներից խուսափելով, ապաստանում է Լորուտ գյուղի մերձակա մի քարայրում, այստեղ էլ շարունակում է ուսուցանել[7]: Մոնղոլներն իմանում են Վանականի տեղը, պաշարում են քարայրը 1236 թվականին, ուսուցչապետին և աշակերտներին, որոնց մեջ էր նաև Կիրակոս Գանձակեցին, գերեվարում են՝ իրենց հետ տանելով ողջ գույքը՝ շուրջառներ, արծաթյա խաչեր, անոթներ և երկու արծաթակազմ Ավետարան, որոնցից մեկը այդ գեղեցիկ մագաղաթյա մատյանն է. «...եւ խուզեալ առին, որ ինչ կայր առ ումեք... խաչ արծաթի և երկու Աւետարանս ընդելուզեալ»[8]: Որոշ ժամանակ անց՝ մեծ փրկագնով Գագ բերդի բնակիչները ազատում են Վանական վարդապետին, իսկ Կիրակոսը, որ մոնղոլների բանակում թարգմանիչ էր ու գրագիր, փախչում է ու ապաստանում Նոր Գետիկի վանքում: Վանականը նորոգում է Խորանաշատը, վերականգնում դպրոցը և նորից սկսում է ուսուցանել: Մոնղոլների կողմից գերված երկրորդ ձեռագրի ճակատագիրը ցայսօր անհայտ է, իսկ «Խորանաշատի Ավետարանը» 1238 թվականին Տփխիսում մոնղոլները հանում են աճուրդի: Բարեբախտաբար, այստեղ է լինում նաև Վանական վարդապետը, որը մեծ փրկագնով ձեռք է բերում մատյանը և վերադարձնում Խորանաշատ: Նրա ձեռքով է գրված Ավետարանի հետագայի հիշատակարանը. «Ես՝ Վանականս, գրեցի իմով ձեռամբս ի Տփխիս քաղաքի՝ ի դրան Սբ. Քառասնիցս, զի գերեալ էր Աւետարանս ի Տաւշոյ ի Մուղան ի թաթարեն, եւ յետ երից ամաց բերեալ անվնաս վաճառեցին ի ՈՁԷ (1238) թուիս, որ փառաւոր աւագերէց Սարգիս, հասարակ պատուական քահանայիւք և աստուածասէր ժողովրդական տանուտէրաւք բազում ծախաւք և աշխատութեամբ գնել ետուն ի մեզ» (թերթ 155ա): 1517 թվականին Ավետարանը տարվում է Տաթև, որտեղ Ալեքսանոս աբեղան Ղասումի խնդրանքով փոխում է արծաթյա կազմը, նոր կոստղազարդ կաշվե կազմ է դնում՝ մետաղյա անկյունազարդերով և Ա փեղկին մետաղյա մի խաչ: Մատյանն այս կազմով էլ հասել է մեզ: 16-րդ դարում նորից գերվում է ձեռագիրը և փրկագնվում մելիք Հովասափի կողմից ու ընծայվում Վանի Սբ. Վարդան Զորավար եկեղեցուն: 1915 թվականին բանասեր Ս. Տեր-Ավետիսյանը Վանում տեսնում է Ավետարանը և նահանգապետ Դիտմենի միջնորդությամբ ուղարկում է Սբ. Էջմիածին[9]: Վանենին «Խորանաշատի Ավետարանից» ութ տարի հետո՝ 1232 թվականին, Գետիկա վանքում Ստեփանոսից ստանում է նոր ու շքեղ ձեռագիր և նվիրում Հավապտուկ վանքին[10]: Այս ձեռագրի հետագա ճակատագիրը հայտնի չէ:

---

[1] **Կիրակոս Գանձակեցի,** էջ 218:
[2] **Վարդան Վարդապետ**, 146:
[3] **Գրիգոր վրդ. Ակներցի**, Պատմութիւն թաթարաց, Երուսաղէմ, 1974, էջ 27:
[4] ՄՄ ձեռ. 2101, թերթ՝ 205, նյութ՝ թուղթ, 17,2 × 12,5, գիր՝ բոլորգիր, տող՝ 22:
[5] ՄՄ ձեռ. 4823, թերթ՝ 319, նյութ՝ մագաղաթ, 36 × 23, գիր՝ բոլորագիծ երկաթագիր, տող՝ 19: «Խորանաշատի Ավետարանին» են անդրադարձել Գ. Սրվանձտյանցը (**Գ. Սրվանձտեանց**, Թորոս Աղբար, Կ. Պոլիս, 1884, էջ 272-275), Գ. Հովսեփյանը (**Գ. Յովսէփեան,** Խաղբակեանք կամ Պռոշեանք …, էջ 34, նույնի՝ Յիշատակարանք ձեռագրաց, էջ 837-842), Ա. Սվիրինը, (А. Н. Свирин, նշվ. աշխ., էջ 90), Վ. Լազարևը (В. Н. Лазарев, նշվ. աշխ., էջ 12): Լ. Դուրնովոն (**Л. А. Дурново,** նշվ. աշխ., էջ 32), Հ. Հակոբյանը (**Հ. Հակոբյան**, Արցախ-Ուտիքի մանրանկարչությունը XIII-XIV դդ., էջ 51-62):
[6] Հայկական մանրանկարչություն, աշխատասիրությամբ՝ Լ. Դուռնովոյի և Ռ. Դրամբյանի, Երևան, 1967, էջ 204:
[7] Քարայրը կոչվում է Վանական վարդապետի քարայր և գտնվում է Տավուշ բերդի հարավային կողմում՝ Լորուտ գյուղի մոտ: Արցախ, էջ 434, **Հ. Ոսկեան,** Յովհաննէս Վանական եվ իւր դպրոցը, էջ 13:
[8] **Կիրակոս Գանձակեցի,** էջ 247:
[9] **Յու. Վարդանյան,** Խորանաշատի գրչագրի դեգերումները, «Գրքերի աշխարհ», 1979, թ. 5, մայիսի 15:
[10] **Գ. Յովսէփեան**, Խաղբակեանք կամ Պռոշեանք…, էջ 29, նույնի՝ Յիշատակարան ձեռագրաց, էջ 882, **Ա. Մաթևոսյան,** Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար, էջ 181-183:

1230 թվականին Եսայի գրիչը գրում է մի Սաղմոսարան «ի յերկիրս Տայուշ և ի գիւղս, որ կոչի Թաւուշ ընդ հովանեաւ Սբ. Աստուածածնիս... յաթոռս Խորանաշատի և Վանական վարդապետի»[1]:

Խորանաշատի վարդապետարանի գործունեության բեղուն շրջանն ավարտվում է Վանականի մահով: Ռաբունապետի մահից հետո դպրոցը գլխավորում են Գրիգորիս և Պողոս վարդապետները, որոնք չեն կարողանում նույն բարձրության վրա պահել դպրոցը, և աստիճանաբար խամրում է երեսուն տարի գիտական, մանկավարժական և քաղաքական գործունեություն ծավալած վարդապետարանի փառքը: Չնայած դրան՝ հետագայի գրիչները, նկատի ունենալով վարդապետարանի երբեմնի հռչակը, հիշատակարաններում վանքն անվանում են «բարձրահամբաւ», «մեծայարկ գումբեթաձև», «հռչակաւոր սուրբ ուխտն Խորանաշատ»:

Վանական վարդապետի ամենից բեղմնավոր սանն ու վարդապետարանի առաջին շրջանավարտներից էր Վարդան Արևելցին, որ Ժամանակակիցների կողմից մեծարվել է «սուրբ», «հոգիապայծառ սուրբ հայր», «լուսավոր վարդապետ», «եռամեծ», «տիեզերալուսյս վարդապետ» պատվանուններով: Իսկ Գրիգոր Տաթևացին նրան պատվել է «Մեծն Վարդան» անունով:

Մխիթար Գոշի մոտ կրթություն ստանալուց հետո Վարդանը գալիս է Խորանաշատ և աշակերտում Վանական վարդապետին, նրանից ստանում վարդապետական աստիճան և 1235 թվականից զբաղվում գիտական, մանկավարժական, եկեղեցական ու քաղաքական բեղմնավոր գործունեությամբ: Նա բացում է դպրոցներ, սկզբում՝ Կայենո բերդի Սբ. Անդրեաս վանքում, ապա՝ Խոր Վիրապում, որտեղ շարունակում է Վանական վարդապետի դպրոցի ավանդները: Խոր վիրապում Արևելցուն աշակերտում են Գրիգոր Բջնեցի վարդապետը, Արարատյան գավառի Գրիգոր եպիսկոպոսը, Գևորգ Սկևռացին, Հովհաննես Երզնկացի Պլուզը, Եսայի Նչեցին, Ներսես Մշեցին: Վերջինս Սուրբ գրքի մեկնություն էր դասավանդում, իսկ ռաբունապետի մահից հետո փոխարինում է նրան, ապա դպրոցը տեղափոխում Մշո Առաքելոց վանք:

Վարդան Արևելցու թողած մատենագիտական հարուստ ժառանգությունը՝ պատմական, մեկնողական, քերականական բնույթի երկեր, ճառեր, ներբողներ, խրատներ, թղթեր, շարականներ, թարգմանություններ, նրան դնում են մեր մատենագիրներից լավագույնների շարքերում: Վարդան Արևելցին հայ մեկնաբանական մտքի ամենանշանավոր դեմքերից էր, հիմնադիրը մի ամբողջ մեկնաբանական դպրոցի: Վարդանը ճանաչված էր միջնադարյան Հայաստանում ու Կիլիկիայում և ակտիվ մասնակցություն ուներ դավանաբանական խնդիրներում: Նա մասնակցել է Սսի 1243 թվականի եկեղեցական ժողովին, այնտեղ սահմանված կանոնները 1245 թվականին բերել Հայաստան: 1248 թվականին կրկին մեկնել է Կիլիկիա՝ իր հետ տանելով «արևելյան» վարդապետների պատասխան թուղթը, մասնակցել Սսի 1251 թվականի ժողովի ընդունած կանոնների մշակմանը: Կոստանդին Ա Բարձրբերդցի կաթողիկոսի հանձնարարականով գրել է «Թուղթ խրատականը», Հեթում Ա թագավորի պատվերով՝ «Ժղլանքը»: Վարդանը 1267 թվականին խմբագրում ու լրացնում է Տոնապատճառ ծիսական ժողովածուն: Իսկ նրա «Հաւաքումն պատմութեան» երկը կարևոր աղբյուր է ժամանակաշրջանի՝ Հայաստանի և հարևան երկրների ու ժողովուրդների պատմության ուսումնասիրության համար[2]:

Ե՛վ Գետիկավանքում, և՛ Խորանաշատում Վարդան Արևելցու ուսումնակիցն էր Կիրակոս Գանձակեցին: Նոր Գետիկի վանքում վաղ մանկությունից աշակերտելով Վանական Վարդապետին՝ 1215 թվականին նրա հետ գալիս է Խորանաշատ և ուսումը շարունակում այստեղ: 1236 թվականին նա ուսուցչի հետ գերեվարվում է մոնղոլների կողմից: Փախչելով մոնղոլների բանակից՝ ապաստանում է Նոր Գետիկում, որի դպրոցը Մխիթար Գոշի մահից հետո էլ (1213 թ.) դեռ շարունակում էր իր գործունեությունը: Այդ ժամանակ դպրոցում դասավանդում էին Աբրահամը, Մխիթարը, Հովասափը, նշանավոր Հովհաննես Արմանեցին, որ այստեղ էր եկել Հաղբատից, իսկ դպրոցը գլխավորում էր Գոշի աշակերտ Մարտիրոսը: Վերջինիս մահից հետո Նոր Գետիկավանքի դպրոցի ռաբունապետն է դառնում Կիրակոս Գանձակեցին:

Կիրակոս Գանձակեցու գլխավոր երկը «Հայոց պատմությունն» է, որտեղ հեղինակը՝ որպես ականատես, տեղեկություններ է հաղորդում մոնղոլների՝ Հայաստան կատարած արշավանքների, լեզվի, կենցաղի, բարքերի, հասարակական կառուցվածքի, Հուլավյանների պետության քաղաքական, տնտեսական պատմության, Հայաստանի հայ իշխանների, Կիլիկիայի հայկական պետության և մոնղոլների փոխհարաբերությունների մասին:

Գրիգոր Ակներցի պատմիչը 1265-1266 թվականներին մեկնում է Կիլիկիա և դառնում Ակներ վանքի միաբան: Այստեղ Ստեփանոս վանահոր համար Գրիգորը 1273թ. ընդօրինակում է Միքայել Ասորու «Ժամանակագրութիւնը» և գրում «Պատմութիւն թաթարաց» երկը[3]: Երկու երկերն էլ պահպանվել են Երուսաղեմի Սբ. Հակոբյանց գրատան թիվ 32 ձեռագրում, որ հենց հեղինակի ինքնագիրն է[4]: Հիշատակարանում Գրիգորը հիշում է իր ուսումնակից ընկերների՝ Վարդան Արևելցու և Կիրակոս Գանձակեցու մահվան թվականները. «Ի թուականին Հայոց Չ և Ի (1271) փոխեցան ի Քրիստոս փառաւոր վարդապետքն Հայոց՝ Վարդան և Կիրակոս»[5]: Ակներցու Պատմությունը ընդգրկում է 1220-1273 թվականների իրադարձությունները, և կարևոր սկզբնաղբյուր է Հայաստանում մոնղոլական տիրապետության ժամանակաշրջանի վերաբերյալ: Հեղինակը արժեքավոր տեղեկություններ է հաղորդում ժամանակի տնտեսական և քաղաքական կյանքի, մոնղոլների կրոնի, հավատալիքների, կենցաղի և սովորույթների մասին:

---

[1] **Հ. Ոսկեան**, Յովհաննէս վանական եվ իւր դպրոցը, էջ 10:

[2] Վարդան Արևելցու կյանքին ու գործունեությանը ծավալուն ուսումնասիրություն է նվիրել Փ. Անթապյանը, տե՛ս Փ. Անթապյան, Վարդան Արևելցի, հ. Ա, Երևան, 1987, հ. Բ, Երևան, 1989:

[3] **Գրիգոր վրդ. Ակներցի**, Պատմութիւն թաթարաց: Այս երկը վերագրվել է Մաղաքիա աբեղային: Տե՛ս **Մաղաքիա աբեղայի** Պատմութիւն վասն ազգին նետողաց, Ս. Պետերբուրգ, 1870:

[4] **Ն. Պողարեան,** Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հ. Ա, Երուսաղէմ, 1966, էջ 144-147: **Ա. Մաթևոսյան,** Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար, էջ 427, 429: Հմմտ. **Գրիգոր վրդ. Ակներցի**, Պատմութիւն թաթարաց:

[5] **Ն. Պողարեան,** Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հ. Ա, էջ 146: **Ա. Մաթևոսյան,** Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար, էջ 403:

Վանականի լավագույն աշակերտներից էր Առաքելը, որին հանդիպում ենք Գրիգոր Ակներցու մոտ՝ Վարդանի, Կիրակոսի, Հովսեփի հետ հիշվելիս. «Նոյնպէս եւ գովելի աշակերտքն իւր Վարդան եւ Կիրակոս, Առաքելն եւ Յովսէփ խաչանման բաժանեալ զաշխարհն Արևելից լուսաւորեցին կենարար վարդապետութեամբ Հոգւոյն Սրբոյ»[1]: Գ. Հովսեփյանը Վանականի աշակերտ Առաքելին նույնացրել է Մահկանաբերդո գավառի Դեղձուտ և Առաքելոց վանքերի առաջնորդ և բապունապետ նշանավոր Առաքել վարդապետի հետ, որը, Վանականից ստանալով վարդապետական աստիճան, գալիս է Մահկանաբերդո գավառ և Դեղձուտում հիմնում վարդապետարան: Առաքելի դպրոցը գավառի նշանավոր գրչության կենտրոններից էր, որտեղ ձեռագրեր էին ընդօրինակվում ընտիր և ստույգ օրինակներից: Ձեռագրերի բազմացման համար ընտիր և ստույգ օրինակ ունենալու համար այստեղ էին գալիս անգամ Նոր Գետիկից[2]:

Իսկ Հովսեփը, որ դավանաբանական հարցերում բարձր հեղինակություն էր վայելում, դառնում է Արտազ գավառի թեմակալ:

Վանականի աշակերտներից Մարկոսը ևս բարձր դիրքի էր հասել Խաչենում. նա Հասան Ջալալի շքախմբի կազմում բանակցությունների էր գնացել Բաթու խանի մոտ[3]:

Գրիգորիս քահանան, որը Վանականի աշակերտն ու եղբորորդին էր, 1252 թվականին Ստեփանոս քահանայի համար «ի նեղ և դառն ժամանակիս... զի բազմացաւ անհնարին վիշտք և նեղութիւնք ի վերայ ամենայն աշխարհի ի ձեռն անաւրէն և այլակերպ զաւրուն նետողաց... ի վանս վարդապետի Վանականի Խորանաշատ կոչեցեալ ընդ հովանեաւ Սբ. Աստուածածնիս» (թերթ 361ա) ընդօրինակում է մի Ժողովածու[4], իսկ 1255 թվականին Թադե և Հայրապետ եղբայրների համար գրում է Վանականի «Հարցմունք ու պատասխանիքը»[5]:

1266-ին Սարգիս գրիչը Մխիթար բապունապետի համար արտագրում է Վարդան Արևելցու Երգ երգոցի մեկնությունը[6]: Մատյանը կազմում է Յոհանը և հիշում իր ծնողներին և աշակերտ Հովհաննես կրոնավորին:

1283-ին Պետրոս վարդապետի առաջնորդության տարիներին «ի վանս Վանական վարդապետի» Մարտիրոս գրիչը ծերացյալ հասակում արտագրում է Գրիգոր Նարեկացու «Մատյան ողբերգությանը»[7]:

Խորանաշատի վարդապետարանի գործունեության մասին հետագայի գրավոր տեղեկությունները վերաբերում են 16-րդ դարին: Իսկ 17-րդ դարի ձեռագրերում արդեն Խորանաշատը հիշվում է Զակամ գավառի կազմում:

1503 թվականին Հունան եպիսկոպոսի օրինակած մատյանը Խորանաշատի Սբ. Աստվածածին եկեղեցում ավետարանիչների պատկերներով և կիսախորաններով ծաղկում է Ստեփանոս եպիսկոպոսը և Ղուկասի նկարի տակ թողնում հիշատակարան. «Նկարող Ստեփանոս եպիսկոպոսս յիշեցե՛ք» (թերթ 137բ)[8]:

1620 թվականին Հակոբ երեցը Ավետարան է գրում «ի դուռն սուրբ, բարձրահամբաւ Սբ. Խորանաշատու և ընդ հովանեաւ Սբ. Աստուածածնիս սուրբ Վանական վարդապետիս և Գրիգոր վարդապետիս, և Սբ. Յովանիսիս՝ ի ծորս Զակամա՝ ի գեղս, որ կոչի Լղարակ» (թերթ 284բ) և հիշում իր ծնողներին՝ Ղազարին և Ուստիանին, ինչպես նաև տնտեսին՝ Էթարին, որ ձեռագրերի ստեղծման աշխատանքներում իրեն շատ է օգնել[9]: Գրիչը թողություն է խնդրում սխալների ու խոշոր գրի համար ու բերում է մի քանի պատճառներ. «զի նուազեալ էր զաւրութիւն մարմնոյս և ի աչացա լոյսն պակասեալ, զի չէշմաւ գրէի, զի չար ժամանակիս գրեցաւ, զի բազում նեղութիւնք ունէաք ի ձեռն տաճկաց, որ Աբազ…աւերաց զաշխարհն, զմեծամեծս կոտորեաց և այրէաց զաշխարհն և զամէն առու գերի արաւ, տարաւ» (թերթ 284բ):

1637 թվականին Եսայի գրիչը Աստվածատուր քահանայի համար «ընդ հովանեաւ մեծայարկ գումբեթաձև Խորանաշատ Սբ. Աստուածածնիս և Վանական վարդապետի սուրբ գերեզմանիս» օրինակում է մի Ժողովածու: Իսկ Թումա կրոնավորի համար օրինակած Ավետարանում Եսայի գրիչը գրչության տեղի մասին գրում է. «ընդ հովանեաւ Սբ. Խորանաշատայ Աստուածածնիս ի գաւառս Զագամ»[10]: 1642 թվականին որդու՝ Դավիթ սարկավագի համար Թամուրը Ժամագիրք է պատվիրում, որը «ի դուռս Խորանաշատայ Սբ. Աստուածածնիս եւ գերեզմանացս Վանականայ եւ Գրիգորի սուրբ վարդապետացս» ավարտում է Եսային[11]:

1674 թվականին Ավետիս քահանան Մաշտոց ձեռաց է օրինակում «ի հայրապետութեան տէր Պետրոսի և յաթոռ Խորանաշատու»[12]:

---

[1] **Գրիգոր վրդ. Ակներցի**, էջ 67:
[2] **Գ. Յովսէփեան**, Հավուց թառի Ամենափրկիչը, Երուսաղէմ, 1937, էջ 62: Դիվան հայ վիմագրության, Իջևանի շրջան, պր. VI, կազմ. **՝ Ս.Ավագյան, Հ. Ջանփոլադյան**, Երևան, 1977, էջ 110:
[3] **Բ. Ուլուբաբյան,** Խաչենի իշխանությունը…, էջ 197-202, **Կիրակոս Գանձակեցի**, էջ 225:
[4] ՄՄ ձեռ. 2273, թերթ՝ 364, նյութ՝ թուղթ, 17 ×12, գիր՝ բոլորգիր, տող՝ 26-28:
[5] ՄՄ ձեռ. 6106, թերթ՝ 274, նյութ՝ թուղթ, 12 × 8, գիր՝ բոլորգիր, տող՝ 24:
[6] ՄՄ ձեռ. 5452, թերթ՝ 205, նյութ՝ թուղթ, 24,5 × 15, գիր՝ բոլորգիր, տող՝ 26:
[7] ՄՄ ձեռ. 1563, թերթ՝ 340, նյութ՝ թուղթ, 17 × 12,2, գիր՝ բոլորգիր, տող՝ 19-22:
[8] ՄՄ ձեռ. 5601, թերթ՝ 311, նյութ՝ թուղթ, 17,5 × 13, գիր՝ բոլորգիր, տող՝ 21:
[9] ՄՄ ձեռ. 6669, թերթ՝ 286, նյութ՝ թուղթ, 20,5 × 15, գիր՝ բոլորգիր, տող՝ 19-20:
[10] Արցախի վանքերը, էջ 157-158:
[11] ՄՄ 8882, թերթ՝ 160, նյութ՝ թուղթ, 25 × 20, գիր՝ բոլորգիր, տող՝ 26:
[12] ՄՄ 3536, թերթ՝ 134, նյութ՝ թուղթ, 20 × 15, գիր՝ բոլորգիր, տող՝ 21: